

ทัศนะเรื่องความตายในศาสนาอิสลาม

บุคลากรทางการแพทย์ เป็นผู้ที่มีความสำคัญและมีบทบาทที่ใกล้ชิดกับความเจ็บป่วยและความตายมากที่สุดวิชาชีพหนึ่ง นอกจากจะมีศักยภาพในการให้การรักษาโดยทั่วไปแล้ว การมีความรู้เกี่ยวกับการดูแลผู้ป่วยระยะสุดท้ายและทัศนะเกี่ยวกับเรื่องความตายไว้เป็นพื้นฐานรองรับการปฏิบัติงานจึงมีความจำเป็นและจะละเอียดละเลยมิได้

ในประเทศไทยที่ประกอบด้วยผู้คนที่หลากหลายชาติพันธุ์ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มคนจีน กลุ่มชาติพันธุ์ม้ง ปะกาเกอญอ ไทใหญ่ เป็นต้น บุคลากรทางการแพทย์จึงต้องมีความรู้ความเข้าใจในการปฏิบัติงานให้การรักษาความเจ็บป่วยต่อคนต่างกลุ่มชาติพันธุ์ด้วยความละเอียดอ่อนทั้งทางกาย ใจ สังคม และจิตวิญญาณ ถ้าเราพยายามเรียนรู้วิถีชีวิตผู้คนที่ต่างสังคม วัฒนธรรม ประเพณี และความเชื่ออย่างเข้าใจ ก็จะคลายมายาคติจากสิ่งที่เราเคยคิดด้านเดียวว่าผู้ป่วยสร้างปัญหา เป็นอุปสรรคจนเราทำงานยากอยู่เสมอก็จะไม่มีอีกต่อไป

โดยในบทนี้จะกล่าวถึงทัศนะเรื่องความตายในศาสนาอิสลาม โดยเริ่มบทความด้วยการให้ความเข้าใจเรื่องหลักการทางศาสนา ก่อน เพราะหลักการเหล่านี้จะเกี่ยวข้องกับหลักปฏิบัติเกี่ยวกับการดูแลผู้ป่วยระยะสุดท้ายและพิธีศพอย่างแยกกันไม่ออก หลังจากนั้นเมื่อให้หลักการสำคัญ ๆ ของศาสนาอิสลามแล้ว ก็จะดึงงานวิจัยที่ศึกษาจากพื้นที่ต่าง ๆ ในประเทศไทยเพื่อมาแสดงให้เห็นว่า วิถีปฏิบัติจริง ๆ มีส่วนที่เหมือนหรือแตกต่างจากหลักการทางศาสนาอย่างไร และมีความเชื่อจากศาสนาอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องอย่างไร

มุสลิมและวิถีชีวิตทางศาสนาอิสลาม

กลุ่มคนไทยมุสลิมหรือคนนับถือศาสนาอิสลาม เป็นประชากรอีกกลุ่มหนึ่งที่มีอยู่จำนวนมากในประเทศไทยรองจากคนไทยพุทธ ซึ่งบุคลากรทางการแพทย์จำเป็นต้องเรียนรู้ทัศนคติเกี่ยวกับความตายของกลุ่มคนเหล่านี้ คนกลุ่มนี้อาศัยอยู่มากที่สุดใน 4 จังหวัดชายแดนภาคใต้คือ สตูล ปัตตานี ยะลา นราธิวาส และกระจายอยู่ในทุกจังหวัดทางภาคใต้ นอกจากนั้นก็อาศัยอยู่ตามภูมิภาคอื่น ๆ ในประเทศไทยด้วยทั้งทางภาคอีสาน เช่นจังหวัดขอนแก่น อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดสุรินทร์ อำเภอเมืองจังหวัดร้อยเอ็ด ภาคกลาง เช่นจังหวัดพระนครศรีอยุธยา กรุงเทพฯ (เขตหนองจอก) เป็นต้น

นิกายสำคัญของศาสนาอิสลามมีอยู่ 2 นิกาย คือนิกายซุนนี และ ชีอะห์ สำหรับชาวมุสลิมในประเทศไทยส่วนใหญ่ นับถือนิกายซุนนี เป็นนิกายที่ชาวมุสลิมยึดมั่นในหลักการของศาสนาอิสลามตามพระคัมภีร์อัล-กุรอาน และพระจริยวัตรของศาสดา นอกจากนั้นนิกายนี้ยังมีแนวความคิดในข้อปลีกย่อยของการปฏิบัติศาสนกิจที่ต่างกันไป ทั้งนี้สืบเนื่องจากการตีความหมายจากพระคัมภีร์อัล-กุรอาน และคำสอนของศาสดามุฮัมมัด ซึ่งมีความแตกต่างกันอยู่ 4 แนวทาง โดยใช้นามของผู้นำทางศาสนา (อิหม่าม) ที่ใช้แนวความคิดนี้มาเป็นชื่อคือ แนวความคิดและการวินิจฉัยของอิหม่ามฮานาฟี

อิหม่ามมาลิกี อิหม่ามชาฟีอี และอิหม่ามฮัมบาลี ซึ่งชาวไทยมุสลิมส่วนใหญ่ในประเทศไทยรวมทั้งในประเทศใกล้เคียง ทั้งมาเลเซีย อินโดนีเซีย ถือตามแนวทางของอิหม่ามชาฟีอี ส่วนนิกายชีอะห์ แม้จะเผยแพร่เข้าไปในประเทศไทยมาช้านาน แต่ก็มีผู้ยึดถือปฏิบัติน้อย จากมัสยิด 3,000 กว่าแห่งในประเทศไทย มีผู้ปฏิบัติตามแนวทางของชีอะห์อยู่เพียง 4 มัสยิดเท่านั้น (เมธา (มปป.): 17-19)

ชาวมุสลิมถือว่า พระคัมภีร์อัล-กุรอาน เป็นทั้งธรรมนูญชีวิต และธรรมนูญการปกครองของประเทศมุสลิม เพราะในคัมภีร์จะมีทั้งสิ่งที่อนุญาตให้ทำ สิ่งที่ไม่ห้าม การศึกษา การปกครอง เศรษฐศาสตร์ วิทยาศาสตร์ นิติศาสตร์ พาณิชศาสตร์ สังคมวิทยา แพทยศาสตร์ ดาราศาสตร์ ตลอดจนเรื่องของอากาศ ครอบครัวย มรดก การตาย ตลอดจนวันโลกดับสลาย ดังนั้นวิถีชีวิตของคนมุสลิมส่วนใหญ่ในเรื่องความตาย จึงมีคำอธิบายที่เชื่อมโยงหลักคำสอนทางศาสนาที่สำคัญคือในเรื่อง “หลักศรัทธา” และ “หลักปฏิบัติ” ดังนี้

หลักการสำคัญของศาสนาอิสลาม

1. หลักศรัทธา (รูกนอิมาน) มี 6 ประการ

- 1) ศรัทธาว่ามีพระเจ้าองค์เดียว คืออัลเลาะห์ (ซุบห์) ผู้ทรงบังเกิดทุกสรรพสิ่งในโลก ไม่มีสิ่งใดเท่าเทียม
- 2) ศรัทธาในบรรดามลาอิกะฮ์ คือเทวทูตผู้รับใช้ของอัลเลาะห์
- 3) ศรัทธาในคัมภีร์อัล-กุรอาน ของอัลเลาะห์ ซึ่งมุสลิมทั่วโลกใช้เป็นธรรมนูญในการดำเนินชีวิต
- 4) ศรัทธาในบรรดา ศาสนทูต (รอซูล) ซึ่งในคัมภีร์ อัล-กุรอาน ได้กล่าวไว้ 25 ท่าน โดยท่านศาสดามุฮัมมัด (ศ็อลฯ) เป็นคนสุดท้าย โดยอิงการจากพระเจ้านี้ถูกบันทึกและรวบรวมเป็นคัมภีร์ เรียกว่าคัมภีร์อัล-กุรอาน ส่วนคำสอนและการปฏิบัติของท่านศาสดา ถูกรวบรวมไว้อีกส่วนหนึ่งต่างหาก เรียกว่า หะดิษ หรือซุนนะห์ ซึ่งทั้ง 2 ประเด็นนี้ คือที่มาของคำสอนในศาสนาอิสลาม กฎหมายอิสลาม ระบอบการปกครอง เศรษฐกิจ ฯลฯ ตลอดจนยวดยานวัฒนธรรมอิสลาม
- 5) ศรัทธาในวันสิ้นสุดของโลกมนุษย์ และการฟื้นคืนชีพของผู้ที่ตายไปแล้วว่ามีจริง
- 6) ศรัทธาในกฎของอัลเลาะห์ ที่กำหนดสถานะความเป็นไปของมนุษย์ไว้ว่าไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ แต่มนุษย์มีอิสระที่จะเลือกปฏิบัติในสิ่งที่ดีและชั่วได้ตามสติปัญญาของตน

2. หลักปฏิบัติ 5 ประการ

- 1) การปฏิญาณตน ว่าไม่มีพระเจ้าอื่นใด นอกจากอัลเลาะห์ และศาสนทูตของพระองค์
- 2) การปฏิบัติละหมาดวันละ 5 เวลา แสดงความภักดีต่ออัลเลาะห์ ด้วยกายและจิตใจอันบริสุทธิ์
- 3) ถือศีลอดเป็นเวลา 1 เดือน ในรอบ 1 ปี คือเดือนรอมฎอน ตั้งแต่รุ่งอรุณไปจนถึงเวลาตะวันตกดิน และงดกิน ดื่ม งดการเสพเมถุน และหลีกเลี่ยงการทะเลาะวิวาท การนินทา กล่าวร้าย

4) บริจาคชะกาต (บริจาคทาน) คือ เงินทองหรือทรัพย์สินแก่คนยากจน หรือผู้มีสิทธิรับในอัตราร้อยละ 2.5 ตามที่กฎหมายอิสลามกำหนดไว้

5) เดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ ณ นครเมกกะ ประเทศซาอุดีอาระเบีย อย่างน้อย 1 ครั้ง (สำหรับผู้ที่มีความสามารถพอ)

วิธีคิด (Concept) เรื่องความตายและการเปลี่ยนแปลง

ศาสนาอิสลามให้ความสำคัญต่อพระผู้เป็นเจ้าในทุกมิติของชีวิต ตามหลักการอิสลามถือว่าความตายของมนุษย์มิใช่การดับสูญหรือการสูญและสมบูรณ์กว่า ความตายคือการเคลื่อนย้ายสถานที่จากโลกหนึ่งไปสู่อีกโลกหนึ่ง โดยถือว่าเนื้อแท้ของมนุษย์มิใช่ เรือนร่างอันเป็นวัตถุ แต่เนื้อแท้ของมนุษย์คือ “วิญญาณ” (รูห์) เมื่อเรือนร่างผุสลายไปพร้อมความตาย วิญญาณยังคงสภาพอยู่ และเตรียมพร้อมสำหรับการเคลื่อนย้ายไปสู่ชีวิตในโลกใหม่ ซึ่งระหว่างทั้งสองโลกดังกล่าวมีความเชื่อว่ายังมีอีกโลกหนึ่งชั้นกลางอยู่ นั่นคือ **บารซัค** กล่าวคือหลังจากที่ตายไปเชื่อก่อนที่วิญญาณจะไปยังโลกใหม่จะอยู่ในโลกบารซัคก่อน บารซัคเป็นภาษาอาหรับซึ่งประกอบด้วยศัพท์คำว่า บารา (Barra) และ ซากะห์ (Zakha) ซึ่งหมายถึงเวลาที่เหมาะสมได้เคลื่อนไปและอยู่ในสภาพที่ไม่สามารถจะเดาได้ บารซัคเป็นสภาวะที่วิญญาณได้ละทิ้งร่างกายที่ตายแล้ว จิตวิญญาณและร่างกายจะถูกแยกออกจากกัน ร่างกายจะถูกฝังอยู่ในหลุม และจิตวิญญาณจะตกลงไปสู่หลุมซึ่งมีลักษณะคล้ายกัน เช่นเดียวกับคำว่า ซากะห์ ซึ่งแนะนำให้เห็นว่าจิตวิญญาณไม่สามารถทำความดีหรือความชั่วต่อไปได้อีก โดยในบารซัคจิตวิญญาณทุกดวงจะได้รับร่างกายใหม่ชั่วคราว เพื่อที่จะได้รับความรู้สึกในใจ ในโทษ หรือรางวัลเป็นสิ่งที่ตอบแทนขึ้นอยู่กับการกระทำต่าง ๆ ที่ผ่านมาในชีวิต ร่างกายนั้นจะไม่เหมือนกับร่างกายแบบกายภาพ ร่างกายบางร่างจะสว่างและบางร่างจะมืด ซึ่งได้เตรียมมาจากแสงสว่างแห่งการทำความดีและความมืดมิดแห่งการทำความชั่วร้ายของมนุษย์นั้น ๆ กล่าวคือในเวลาระหว่างบารซัคจะเป็นวิถีทางสู่รางวัลสำหรับการกระทำของแต่ละคน (ฮัซรัท มिरซา กุลาม อะรรมัด 2539: 156-159)

งานบางชิ้นที่กล่าวถึงชีวิตหลังความตายที่มีลักษณะคล้ายกันว่า เมื่อพิธีฝังศพเสร็จสิ้นลงวิญญาณของผู้ตายจะถูกนำไปพำนักไว้ในสถานที่ซึ่งไม่มีใครล่วงรู้ได้ เรียกว่า **อลัมบารซัค** (โลกแห่งสิ่งปิดกันขนาดใหญ่) (หมัด ดาปีดีน 2545) จากนั้นวิญญาณของแต่ละคนจะถูกสอบสวน ถูกทำให้หลับอย่างสบาย หรือถูกทรมาน แล้วแต่การกระทำของคนจนกว่าจะถึงวันกิยามะห์ (สุวินัย สมันเลาะ 2545)

ในแง่วิถีชีวิตจริง ๆ บางพื้นที่ เช่นจากงานวิจัยเกี่ยวกับคนมุสลิมที่เกาะปันหยี จังหวัดพังงา พบว่าชาวชุมชนเกาะปันหยีมีความเชื่อว่า เมื่อคนตายลงวิญญาณจะออกไปจากร่าง บางครั้งอาจจะไปในที่ที่ไม่เหมาะสมหรือไปโดยหลงว่าเป็นการไปตามปกติ จึงต้องมีการสวด (ส่วนหนึ่งคือ การอ่านคัมภีร์อันกุรอาน) เพื่อเรียกวิญญาณให้กลับมารับรู้ว่าตนได้ตายไปแล้ว การสวดจะทำโดยผู้รู้ทางศาสนา เป็นการสวดเพื่อบอกกล่าวตักเตือนวิญญาณผู้ตาย และสวดเพื่อป้องกันวิญญาณชั่วร้ายที่เรียกว่า “ซิน” ไม่

ให้เข้ามาแทรกแซงรบกวนผู้ตาย (พิทยา บุษรรัตน์ และคณะ 2544: 100) ซึ่งตามหลักคำสอนของศาสนาอิสลามจะไม่มี ความเชื่อเรื่องผีก็ตาม แต่ในวิถีชีวิตจริงของชาวมุสลิมเกาะปันหยี กลับพบในลักษณะตรงกันข้าม จากคำบอกเล่าของผู้สูงอายุในพื้นที่พบว่า แม้หลักการของศาสนาอิสลามจะให้ยึดมั่นอัลเลาะห์เพียงพระองค์เดียวเท่านั้น แต่ในระยะแรกเริ่มชาวบ้านในชุมชนก็มีความเชื่อหลายอย่างที่ไม่แตกต่างไปจากชุมชนชาวพุทธ เพราะการจัดความเชื่อที่ผิดหรือขัดกับหลักศาสนายังไม่อาจทำได้หมดจดสิ้นเชิง ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ผีสงนางไม้ และการยึดถือฤกษ์ยาม จึงยังปรากฏอยู่คู่กับวิถีการผลิต และการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชนตลอดมา เช่นเดียวกับชาวมุสลิมที่อำเภอเกาะลันตา จังหวัดกระบี่ที่มีความเชื่อเรื่องผีอยู่ในชีวิตประจำวันและเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมเพื่อการรักษาความเจ็บป่วยด้วย (ดูโกมาตร, วรรณญา และชาติชาย 2547)

การให้ความสำคัญด้านจิตวิญญาณ

การนับถือศาสนาของชาวมุสลิม นั้น ศาสนาเป็นเสมือนวิถีทางของจิตวิญญาณที่ชี้นำการดำเนินชีวิตของมุสลิมทุกคน ดังนั้นมุสลิมจึงมีศรัทธาต่อวิถีทางของอิสลามและศรัทธาต่อพระผู้เป็นเจ้า ในทุกมิติของชีวิต การตายในทัศนะของอิสลามถือว่าไม่ได้เป็นความทุกข์ เป็นการพ้นทุกข์ หรือเป็นการเพิ่มทุกข์ ในอิสลามถือว่า การตายคือการกลับสู่ความเมตตาของพระผู้เป็นเจ้า หรือพระอัลเลาะห์ ซึ่งเรียกว่า “อาัยัล” ฉะนั้นเมื่อมุสลิมทราบข่าวการตายของมุสลิมไม่ว่าจะรู้จักหรือไม่ก็ตาม เขาจะกล่าวประโยคจากคัมภีร์อัล-กุรอานที่มีใจความว่า “แท้จริงเราเป็นของอัลเลาะห์และแท้จริงเราเป็นผู้กลับไปหาพระองค์”

ส่วนในเรื่องความเจ็บป่วย อิสลามไม่ได้ถือว่าความเจ็บป่วยเป็นเคราะห์กรรม หรือความโชคร้าย ใดๆ หากแต่เป็นความศรัทธาและเชื่อว่า ความเจ็บป่วยนั้นเป็นไปตามพระประสงค์ของอัลเลาะห์ ด้วยความเมตตาจากพระองค์ ทั้งการเจ็บป่วย หรือปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่มนุษย์ได้รับ ล้วนแต่เป็นสิ่งที่เสมือนข้อทดสอบความศรัทธา ความยำเกรง ความหนักแน่นอดทนของเขาเหล่านั้น หากแต่เขาผู้นั้นได้รับการตอบแทนจากพระองค์อย่างมหาศาลทั้งในโลกปัจจุบัน และโลกหน้าที่เรียกว่ามะอาด (เสาวนีย์ 2535: 329)

พิธีกรรม แบบแผนการปฏิบัติ และความหมาย

1. การศพ (ญะนาซะห์)

ทางศาสนาอิสลามมีการแบ่งศพออกเป็น 4 ประเภทเพราะหลักปฏิบัติเกี่ยวกับการศพแต่ละประเภทจะมีความแตกต่างกันตามไปด้วย (ประพนธ์ 2527: 32-33) ดังนี้

- 1) ศพ “ซาเอต” คือศพตายเพราะการต่อสู้เพื่อศาสนา หรือในทางของอัลเลาะห์ จะห้ามอาบน้ำศพและละหมาด ให้นำศพไปฝังได้เลย เพราะถือว่าเป็นศพที่ตายในทางที่ดีที่สุด

- 2) ศพที่ตายปกติ (รวมทั้งตายด้วยโรคภัยไข้เจ็บ)
- 3) ศพทารกที่แท้งก่อนกำหนด (ผู้หญิงแท้ง)
- 4) ศพที่ตายอย่างกะทันหัน (ร่างกายสมบูรณ์ไม่เจ็บป่วย เช่น ถูกฆ่าตายทันที ตายเพราะคลออดลูก รถชน ตกน้ำตาย ฯลฯ)

ซึ่งส่วนศพในลำดับที่ 2-4 ให้ปฏิบัติดังนี้

การจัดการศพ

ข้อบัญญัติอย่างหนึ่งในด้านเกี่ยวกับความตาย ถือว่าเป็นภารกิจส่วนมหาชน (พัรุดกิฟายะห์) กล่าวถึง เมื่อมีมุสลิมตายลง ย่อมตกเป็นภาระสำหรับผู้ยังมีชีวิตอยู่ ต้องจัดการศพนั้นให้บรรลุปันไป 4 ประการคือ

1. การอาบน้ำศพ

- 1) ถ้าผู้ตายเป็นชาย ผู้อาบน้ำควรเป็นผู้ชาย ถ้าผู้ตายเป็นผู้หญิง ผู้อาบน้ำก็ควรเป็นผู้หญิง และควรให้พี่น้องหรือผู้ที่ใกล้ชิดเป็นผู้อาบน้ำให้
- 2) การล้างขณะที่อาบน้ำ ควรกระทำเบา ๆ
- 3) ถ้าเห็นสิ่งสิ่งงามเกี่ยวกับผู้ตาย ควรเล่าให้ผู้อื่นฟัง แต่ถ้าเห็นสิ่งไม่ดีควรนิ่งเสีย
- 4) อาบน้ำในสถานที่ที่มิดชิด และมีผ้าปิดศพส่วนที่ควรปกปิดความอาย และวางศพไว้บนที่สูง เช่น แคร่
- 5) ชำระล้างสิ่งสกปรก (นะยิส) ออกเสียก่อน
- 6) ให้จุดของหอมเช่นกำมะยาน ธูปหอม ในขณะที่อาบน้ำ
- 7) การเอาน้ำสะอาดรดให้ทั่วร่างก็ใช้ได้ แต่การอาบน้ำที่ดีให้ล้างกัน ล้างเล็บ ฟัน จมูก มือเสียก่อน แล้วใช้หวีสาธัมและล้างให้สะอาด หลังจากนั้นจึงรดด้วยน้ำใบพุทราสลับกับน้ำสะอาด 3 ครั้ง หลังจากนั้นจึงเอาน้ำพิมพ์เสนรดเป็นครั้งสุดท้าย
- 8) ให้อาบน้ำละหมาดให้คนตายด้วย ซึ่งใช้การละหมาดแบบเดียวกับการอาบน้ำละหมาดของคนเป็น
- 9) เมื่ออาบน้ำให้คนตายเสร็จแล้ว ให้เอาสาลีหรือผ้าสะอาดซับน้ำให้แห้ง

2. การห่อศพ

หลังจากอาบน้ำศพให้เรียบร้อยแล้ว ต้องห่อผ้าให้ผู้ตายนั่นด้วย โดยใช้ผ้าสะอาดเพียงผืนเดียวซึ่งสามารถปิดได้มิดชิดตลอดทั้งร่างกาย ไม่ว่าผู้ตายจะเป็นชายหรือหญิง แต่การห่อผ้าที่ดี สำหรับชายควรใช้ผ้าห่อ 3 ชั้น ส่วนหญิงควรใช้ผ้า 5 ชั้น ซึ่ง 5 ชั้นที่กล่าวนี้ได้แก่ 1) ผ้านุ่ง 2) เสื้อ 3) ผ้ามคลุมศีรษะ หรือชุดสวมละหมาด (ตะละก) 4-5) ผ้าห่มอีก 2 ชั้น

วิธีห่อศพ

1) เอาผ้าที่เตรียมไว้ ตัดยาวกว่าส่วนสูงของผู้ตายปูลงไป แล้วให้เอาของหอม เช่นผงไม้จันทน์โรยลงบนผ้า แล้วเอาผ้าผืนที่ 2 ปูทับบนผ้าผืนที่ 1 เอาของหอมใส่ลงไปอีกแล้วเอาผ้าผืนที่ 3 ปูทับลงไปอีกบนผ้าผืนที่ 2 แล้วใส่ของหอม

2) หลังจากนั้นยกศพมาวางลงบนผ้าให้นอนหงายเหยียดตรง เอามือทั้งสองวางบนหน้าอกโดยให้ฝ่ามือขวาทับหลังข้อมือซ้าย เอาสำลีซึ่งโรยหรือคลุกด้วยเครื่องหอมเช่นผงไม้จันทน์กับพิมเสนมาแปะไว้ตามซอกหรือข้อพับของร่างกายและที่จมูก ฝ่ามือ ฝ่าเท้า ฯลฯ

3) ห่อด้วยโดยพับชายผ้าด้านซ้ายตลบมาทางขวา และพับชายผ้าด้านขวาตลบมาทางซ้ายทีละชั้น ๆ จนเสร็จต่อนั้นจึงรวบชายผ้าห้วท้ายคือทางศีรษะและปลายเท้าผูกไว้ทั้ง 2 ด้าน และผูกระหว่างตัวอีก 2-3 เปลาะ เพื่อกันไม่ให้เปิดออกขณะนำไปฝัง

การวางศพ

ศพของผู้ตายหรือที่เรียกว่ามัยยิตเมื่อนำไปวางยังที่จะทำพิธีละหมาดญะนาซะห์นั้น ให้ตั้งมัยยิตตามขวางของทิศกิบลัต (นครมกกะ) ถ้าเป็นศพผู้ชายให้หันศีรษะอยู่ทางทิศใต้ ถ้าเป็นศพผู้หญิงให้ศีรษะของอยู่ด้านทิศเหนือ ส่วนอิหม่ามนั้น ถ้าศพผู้ชายให้อิหม่ามยืนตรงศีรษะของศพ ถ้าเป็นศพผู้หญิงให้อิหม่ามเลื้อนไปยืนตรงสะโพกของศพ สำหรับมะมูนนั้นให้อิหม่ามยืนหลังอิหม่าม โดยตั้งแถวให้ตรงและยืนชิดกัน

สำหรับผู้ที่ทำหน้าที่อิหม่าม ควรเลือกจากผู้ที่มีศักดิ์เป็นญาติที่ใกล้ชิดทางสายโลหิตตามลำดับคือ บิดา ปู่ บุตรชาย หลานชายที่เกิดจากบุตรชาย พี่น้องร่วมบิดามารดา ฯลฯ

3. การละหมาดให้ศพ (รูกันละหมาดญะนาซะห์)

- 1) ยืนตรง สำหรับผู้ที่สามารถยืนได้
- 2) เนียตพร้อมตักบิร่อตุลเจียะรอมครั้งที่ 1
- 3) ตักบิร่อตุลเจียะรอมครั้งที่ 2 แล้วอ่านฟาติมะ
- 4) ตักบิร่อตุลเจียะรอมครั้งที่ 3 อ่านดุอาให้ผู้ตาย
- 5) ตักบิร่อตุลเจียะรอมครั้งที่ 4 แล้วให้สลาม

วิธีละหมาดให้กับผู้ตายจะมีความแตกต่างระหว่างผู้ตายเป็นผู้ชาย ผู้หญิง เด็กชาย หรือเด็กหญิง จะอ่านดุอาร์ (คำกล่าวขอพร) ไม่เหมือนกัน

หลังจากกล่าวสลามแล้วจึงเสร็จพิธีละหมาด ซึ่งต่อจากนี้วาเยบให้นำผู้ตายไปฝัง และให้เดินตามไปกุโบรกับผู้ตายด้วย ส่วนผู้ที่เห็นผู้ตายถูกนำผ่านมา ให้ยืนรับเป็นการให้เกียรติจนกว่าผู้ตายนั้นจะถูกนำผ่านไป

4. การฝังศพ

เมื่อละหมาดให้คนตายเสร็จแล้ว วายิบให้รีบนำไปฝัง การฝังนั้นต้องขุดหลุมให้ลึกพอที่จะรับกลืนที่จะมีภายหลังได้และสามารถป้องกันไม่ให้สัตว์ร่ายมาคุ้ยเขี่ยศพนั้นด้วยโดยปกติ จะขุดลึกประมาณ 2 เมตร กว้าง 1 เมตร ยาว 2 เมตร โดยหลุมที่ขุดทำกัน 2 แบบ

1) หลุมธรรมดา เหมาะสำหรับพื้นที่ ๆ เป็นดินร่วนหรือมีน้ำและ เวลาฝังต้องเอาศพใส่ไปหีบแล้วฝังทั้งหีบ

2) หลุมล่าฮัด ขุดเหมือนหลุมธรรมดา ให้ทุกลูกหลุมเข้าไปทางทิศกิบลัต (นครเมกกะ) ให้มีส่วนว่าพอที่จะเอาศพเข้าไปบรรจุในส่วนนั้นได้ เมื่อเอาศพเข้าไปแล้ว จึงใช้ไม้กระดานปิดปากลูกหลุมที่เว้นนั้นแล้วจึงกลบดิน วิธีนี้พื้นที่ต้องเป็นดินแข็งและแห้ง มิฉะนั้นลูกหลุมจะพังทลายหรือมีน้ำขังและ

ในการเอาคนตายลงหลุมควรให้ญาติพี่น้องผู้ใกล้ชิดเป็นคนช่วยเอาคนตายลงหลุมเช่น บิดา สามี บุตร ของผู้ตาย เป็นต้น

วิธีฝังศพ

ให้เอาคนตายนอนตะแคงขวา หันหน้าไปทางกิบลัต ให้ดินหนุนศีรษะให้สูงเล็กน้อย และใช้ดินหนุนหลังไว้กันไม่ให้ล้ม แกะเชือกที่ผูกห่อออก เมื่อเอากระดานปิดลูกหลุมแล้ว หรือวางหีบลงในหลุมเรียบร้อยแล้ว จึงเอาดินกลบและทำดินให้แน่น แล้วจึงอ่านบทสวดที่เกี่ยวข้องให้กับผู้ตาย

ข้อห้ามเกี่ยวกับการทำศพ

- ห้ามเก็บศพไว้นาน ตายแล้วต้องรีบจัดการทำพิธีภายใน 24 ชั่วโมง
- การมาร่วมงานศพ ไม่มีการว่าจ้างหรือให้สินน้ำใจ ให้ค่ารถแก่คนมางานมาชญาชะฮ์
- ห้ามก่ออิฐถือปูนบนหลุมฝังศพ ห้ามสร้างอาคารใด ๆ แบบฮวงซุ้ย เพราะสุสานเป็นของสาธารณะ
- ไม่มีการทำบุญสามวัน เจ็ดวัน ทุกวัน สิบวัน ร้อยวัน หรือครบปีแก่ผู้ศุลให้คนตาย บัญชีผู้ตายปิดแล้ว การงาน ใด ๆ จะได้ผลหรือโทษแก่ผู้ตายนั้นเนื่องมาจากพฤติกรรมของผู้ตายเอง
- ให้ผู้มาร่วมงานนำอาหารมาเผื่อแผ่แก่ญาติของผู้ตายเป็นเวลาสามวันของความเศร้าโศก ไม่ใช่ญาติผู้ตายต้องทำอาหารเลี้ยงคนเป็นที่ เป็นแขกเหรื่อ
- ห้ามญาติหรือผู้ใดตีกกชกหัวร้องไห้โหยวน

ประเพณีปฏิบัติจริงที่พบในพื้นที่

งานศึกษาเรื่องการศึกษาเปรียบเทียบความเชื่อและการปฏิบัติทางศาสนาของชาวมุสลิมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา (2542: 101-109) พบว่า มุสลิมในพื้นที่ได้แบ่งย่อยออกเป็น 4 กลุ่ม มีกลุ่มหนึ่งที่ปฏิบัติตามหลักคำสอนอย่างเคร่งครัดคือ มุสลิมกลุ่มตะวัะฮ์ ส่วนอีก 3 กลุ่มมีประเพณีปฏิบัติทั้งที่ทำตามหลักคำสอนและนอกเหนือไปจากหลักคำสอนคือ

1) มุสลิมกลุ่มจุฬาราชมนตรี

- ผู้มาเยี่ยมศพจะร่วมทำบุญอุทิศเงินแก่คนตายตามอัธยาศัยของบุคคล มีการจัดเตรียมของแจกแก่ผู้ที่มาร่วมละหมาด โดยส่วนใหญ่จะเป็นเครื่องใช้ในละหมาด เช่น สะโหรง หมวก ผ้าพรมละหมาด หรือเครื่องบริโภค เช่นผลไม้ ขนม นอกจากนี้บางครั้งมีการแจกเงินด้วย

- มีการแจกเงินขณะยกมือขอพรละหมาด การแจกของพิเศษเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ตาย โดยแจกให้เฉพาะบุคคลที่เห็นว่าเป็นผู้เคร่งครัดหรือเป็นผู้นำที่ตนนับถือ เช่น อิหม่าม โต๊ะครู

- การอ่านตะละเก็นหรือตักกีน คือ พิธีการอ่านคำสอนเดือนสดีต่าง ๆ แก่ผู้ตาย ด้วยข้อความ เป็นภาษาอาหรับเมื่อเสร็จแล้วก็ขอดุอาร์ ซึ่งพิธีอ่านตักกีน จะทำเมื่อกลับดินเสร็จแล้ว โดยมักเชิญผู้นำที่มีคุณธรรม เช่น อิหม่าม โต๊ะครู คนที่เคร่งครัด จำนวน 7 หรือ 10 หรือ 15 คน ตามแต่เจ้าภาพสะดวกมาทำพิธีอ่าน หลังจากเสร็จพิธี ทางญาติผู้ตายจะแจกสิ่งของที่เรียกว่า ซีซอ มักนิยมแจกเป็นจานกระเบื้องใส่ผลไม้ หมาก พลุ ยาสูบ ขนมหวานบางชนิด บางครั้งมีซองใส่เงินจำนวนหนึ่งด้วย เป็นต้น ซึ่งมีความเชื่อว่า ความดี จากสิ่งของดังกล่าวจะส่งผลให้ผู้ตายได้รับผลบุญจากสิ่งของที่บริจาค นั้น

- มีการไปร่วมรับประทานอาหารที่บ้านผู้ตาย หลังพิธีศพแล้ว บางรายจะประกาศเชิญชวนแขก ที่มาร่วมพิธีรับประทานอาหารที่บ้าน

- มีการทำบุญให้ผู้ตายเมื่อครบ 7 วัน 40 วัน 100 วัน และ 1 ปี บางส่วนก็ไม่ทำ

2) มุสลิมกลุ่มกัชะฮ์ฆะทอ

กลุ่มนี้จะเชื่อเรื่องความผูกพันและห่วงใยต่อสภาพของผู้ตายในบารัก (สุสาน) จึงมีพิธีกรรม เสริมจากกลุ่มมุสลิมอื่น โดยอ้างว่าไม่มีข้อห้ามจากบัญญัติอิสลามในการปฏิบัติเหล่านั้นแต่อย่างใด ได้แก่

- การเขียนที่หน้าผากศพด้วยคำ “ตะฮ์ลีล” หรือนามของอัลเลาะห์ ด้วยน้ำ มาวารัด (น้ำดอกไม้มะลิ) ที่ไม่เจือสิ่งโสโครกใด ๆ

- การเขียนอายะฮ์ (โองการ) จากอัลกุรอาน หรือ ดุอาร์ ใส่ขวดเล็ก ๆ พอปอกศพ เป็นสิริมงคลช่วยปกป้องวิบัติการณบางอย่างตามความเชื่อของกลุ่ม

- การจัดละหมาดแก่ศพครั้งที่ 1 ก่อนที่จะไปละหมาดที่มัสยิดครั้งที่ 2

- การกล่าวหลังละหมาดว่ามัยยิตินี้ดีไหม ผู้คนตอบว่าดีพร้อมกัน

- การแจกเงินตอนดุอาร์หลังละหมาด

- การเฝ้ากุโบร์ เป็นเวลา 40 วัน นับแต่วันที่เริ่มฝังเรื่อยไปจนครบ 40 วัน โดยจะปลูกเรือนเล็ก ๆ อยู่บนนั้น กิน นอน ละหมาด ตลอดเวลาที่ตื่นจะอ่านอัล- กุรอาน และจะละหมาดบนสุสานแม้จะเป็นวันศุกร์ก็ตาม

- มีการทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้กับผู้ตาย เช่นการทำบุญ 7 วัน จะนิยมทำขนมชนิดหนึ่งโดยเฉพาะเรียกว่า ขนมปั้มปั้ม ซึ่งอธิบายตามความเชื่อของปู่ย่าตายายว่า “จะช่วยป้องกันไฟนรกได้”

- การจัดห้องไว้เพื่อเตรียมไว้เฉพาะแก่วิญญาณของผู้ตาย โดยจะเตรียมที่นอนปูไว้พร้อมเครื่องใช้ที่จำเป็น ซึ่งมุสลิมกลุ่มสายฮะนาฟีเชื่อว่า 40 วัน วิญญาณจะกลับไปกลับ และเวียนมาที่บ้าน บางแห่งมีการจุดธูปหอม และโรยแป้งไว้ที่พื้นบาง ๆ เมื่อรุ่งเช้าพบว่ามียอยเท้า ซึ่งเป็นความเชื่ออย่างหนึ่งของชาวบ้าน

3) กลุ่มครูพรวัดโคก

กลุ่มนี้นับถือครูเป็นผู้นำแนวชีวิต เมื่อมีการตายเกิดขึ้น ศิษย์จึงถือความจำเป็นที่จะต้องเชิญครูมาทำพิธีขออูอาร์ให้แก่ศพ ส่วนการปฏิบัติเกี่ยวกับศพโดยทั่วไปจะตามหลักคำสอน และจะปฏิบัติเหมือนมุสลิมกลุ่มกัชะฮ์ญะฮาทอง ในเรื่องการเขียนที่หน้าผากศพ และการเขียนโองการ

ในแง่ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับพิธีกรรมยังมีงานชิ้นอื่น ๆ ที่กล่าวถึงการปฏิบัติในพื้นที่ไว้ดังนี้

งานศึกษาเรื่อง *การจัดระเบียบทางเศรษฐกิจของชุมชนชาวบ้านแสนสุข จังหวัดสงขลา*. (ภรณ์ 2542: 103-104) หลังจากที่ยาติสนิทและเพื่อนบ้านที่สนิทกับผู้ตายทราบข่าวเรื่องการตาย ทุกคนจะรีบไปยังบ้านคนตาย เพื่อปลอบโยนคนที่ยังอยู่ นอกจากนั้นชาวมุสลิมจะมีการไปเยี่ยมหลุมฝังศพปีละครั้งเป็นอย่างน้อย เพื่อเป็นการระลึกถึงผู้ตายในวันทำบุญออกบวช หรือวันตรุษอีดิลฟิตรี และวันตรุษอีดิลอัฎฮา (วันรายอ)

งานศึกษาเรื่อง *วิถีชีวิตไทยมุสลิมชุมชนหนองจอก* พบว่าในชุมชนมุสลิมหนองจอก ถ้ามีการตายเกิดขึ้นนิหมามจะประกาศทางเครื่องขยายเสียงของชุมชน จากนั้นจึงออกอากาศทางสถานีวิทยุท้องถิ่น รายการภาคมุสลิม คนที่ทราบจะรีบไปช่วยงานศพโดยเร็วที่สุด ญาติพี่น้องจะไม่ตีโพยตีพายเพียงแต่ร้องไห้ด้วยความเสียใจ ในด้านความเชื่อ พวกเขาเชื่อว่าการตายเป็นการลาโลก หหมดโอกาสที่จะทำในสิ่งที่ถูกหรือผิด แต่จะมี 3 อย่าง ที่ติดตัวผู้ตายไป คือ วิชาความรู้ การบริจาคที่เป็นถาวรวัตถุ และการที่ถูกของผู้ตายขออูอาร์ให้ผู้ตาย นอกจากนั้นแล้วชาวไทยมุสลิมที่นี้ ได้ถ่ายทอดเกี่ยวกับบทบัญญัติเรื่องต่าง ๆ ให้แก่ลูกหลานในการดำเนินชีวิตประจำวัน จนทำให้เป็นเหตุผลในการประพฤติปฏิบัติของเด็กในชุมชน ให้เป็นไปในทางเดียวกับบทบัญญัติของพระผู้เป็นเจ้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการศรัทธา คือผู้ปฏิบัติจะต้องทำด้วยใจที่ศรัทธาซึ่งจะส่งผลให้คนในชุมชนเป็น “มุมิน” (มุสลิมที่มีความพร้อม (รัชนิ: 2545)

การสถาปนาความศักดิ์สิทธิ์จากสัญลักษณ์ของความตาย

งานวิจัยของ เอี่ยม ทองดี (2546) *เรื่องอิสลามกับพัฒนาการของชุมชนมุสลิมในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา พ.ศ. 2542-2542* พบว่า กุโบร์ (สถานที่ฝังศพ) มักจะเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน เริ่มจากการเป็นบริเวณที่ฝังศพของบุคคลสำคัญ ๆ เช่น หลุมฝังศพตาตุ่มมรhum ที่ชุมชนบ้านชะวัด จังหวัดพัทลุง หลุมฝังศพสุลต่านสุลัยมานที่ชุมชนหัวเขาแดง จังหวัดสงขลา เป็นหลุมศพที่เกิดขึ้นมานานเป็นร้อยปี มาถึงสมัยปัจจุบัน หลุมฝังศพเหล่านี้ได้กลายเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน สิ่งที่เกิดขึ้นอันเนื่องมาจากความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ก็คือ คนในชุมชนมักจะเรียกบุคคลสำคัญ ๆ ที่อยู่ในหลุม

ว่า “ทวด” ทวดโสะ ทวดโหม ทวดห่ม เป็นต้น มีข้อถือปฏิบัติว่าใครผ่านไปมาหน้าสถานที่เหล่านั้น ต้องแสดงความเคารพออกชื่อ บอกกล่าวว่าเป็นใคร มาจากไหน ไปทำไม ไม่เช่นนั้นจะเกิดอาหรรณูของ มีอาเพศต่าง ๆ เช่น ปวดท้อง ปวดหัวหรือไม่ก็ขัดแย้งแตกแยกกันเองในกลุ่ม

การดูแลทางด้านสังคม

ตามหลักปฏิบัติได้กำหนดมารยาทในการเยี่ยมผู้ป่วยไว้(อาคิล ใน ลักษณะี (บรรณานิการ). 2548: 95-99) ดังนี้

- 1) ไม่ควรยืนตรงประตูขณะขออนุญาตเข้าห้องผู้ป่วย
- 2) ควรเคาะประตูแต่เพียงเบา ๆ
- 3) ไม่ควรแนะนำตนเองแบบกำกวม เช่น พูดว่า “ผมเอง” เป็นต้น
- 4) ไม่ควรเยี่ยมผู้ป่วยใจช่วงเวลาไม่เหมาะสม เช่น ในช่วงเวลาผู้ป่วยต้องทานยา ช่วงผลัดเปลี่ยนเสื้อผ้า หรือช่วงเวลาพักผ่อน เป็นต้น
- 5) ควรใช้เวลาเยี่ยมแต่น้อย (ยกเว้นคนที่มีสัมพันธไมตรีใกล้ชิดผู้ป่วยและผู้ป่วยต้องการให้อยู่นาน ๆ)
- 6) หากมีเพศตรงข้ามซึ่งเป็นบุคคลภายนอกในห้องด้วย ผู้เยี่ยมพึงหุบตาลงต่ำเป็นนิจ
- 7) ควรถามอาการของผู้ป่วยแต่น้อย และแสดงออกถึงความเห็นอกเห็นใจผู้ป่วย
- 8) ควรขอออร์ (ขอพร) ให้แก่ผู้ป่วย
- 9) ควรพูดให้ความหวังแก่ผู้ป่วย แม้จะเป็นการป่วยหนักที่ไม่มีโอกาสหาย แต่การขอพรและการให้ความหวังเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจให้กับผู้ป่วยที่จะยอมรับสภาพความเจ็บป่วยด้วยจิตใจที่สงบ
- 10) ควรปลอบโยนให้ผู้ป่วยมีความอดทน เพราะการอดทนนำมาซึ่งอันสงสันยิ่งใหญ่นอกจากนั้นแล้วในเล่มเดียวกันนี้ยังกล่าวถึงการให้ความหวังและการเสริมสร้างกำลังใจว่า

การให้ญาติหรือคนรอบข้างเสริมสร้างความหวังและกำลังใจแก่ผู้ป่วย ให้ผู้ป่วยระลึกอยู่เสมอว่า มุสลิมนั้นไม่ควรย่อท้อและสิ้นหวังในความเมตตาของอัลเลาะห์ และเชื่อว่าพระองค์จะช่วยขจัดปัดเป่าความเจ็บป่วยให้หายไปได้ ในระหว่างการมาเยี่ยมห้ามนำเรื่องของผู้ป่วยที่เสียชีวิตแล้วมาเล่าให้ผู้ป่วยฟัง แต่ควรเล่าเรื่องของผู้ป่วยที่รักษาจนหายเป็นปกติมาเล่าให้ฟังเพื่อเป็นกำลังใจ และควรมีการพูดชักชวนให้ผู้ป่วยทำความดี ละความชั่ว

การอดทนในการดูแลอภิบาลผู้ป่วย ญาติผู้ป่วยและผู้ที่เกี่ยวข้องต้องมีความอดทนในการดูแลผู้ป่วย อย่าปล่อยปละละเลยหรือทอดทิ้งไม่ดูแลเอาใจใส่ โดยเฉพาะถ้าหากเจ็บป่วยเป็นระยะเวลานาน เพราะสิ่งที่กระทบจิตใจผู้ป่วยอย่างรุนแรงที่สุดคือความรู้สึกว่าคนนั้นไร้ค่าและถูกทอดทิ้งจากญาติมิตรและพวกเขาคิดที่จะให้พ้นภาระไปจากตนเสียที่ ซึ่งตามหลักคำสอนได้บัญญัติไว้ว่า คนป่วยที่มีความอดทนต่อภาวะความเจ็บป่วยที่เกิดขึ้นจะได้รับผลบุญกุศลอย่างใหญ่หลวง ส่วนคนที่ดูแลคน

ป่วยจะได้รับผลบุญในการอดทนต่อการดูแลผู้ป่วยด้วย นอกจากนั้นแล้วการบริจาคโลหิตเพื่อช่วยชีวิตผู้ป่วยก็ถือเป็นการบริจาคที่ยิ่งใหญ่ เหมือนได้บริจาคส่วนหนึ่งของชีวิตตนแก่ผู้ป่วย

การดูแลแม่หม้ายและเด็กกำพร้า

การปฏิบัติต่อหญิงหม้ายและลูกกำพร้าได้มีโองการไว้ในคัมภีร์อัล-กุรอานชัดเจน และให้ถือเป็นแนวทางในการปฏิบัติของมุสลิมทุกคน โดยมีความเชื่อว่าใครที่สุบสมบัติของพวกเขาและขาดความเที่ยงธรรมในการปฏิบัติต่อลูกกำพร้า จะถือเป็นบาปใหญ่หลวง และบุคคลใดอุปถัมภ์ลูกกำพร้าหนึ่งคนหรือสองคน ถือเป็นการปฏิบัติหน้าที่อย่างอดทนและจะได้อยู่ในสวรรค์ นอกจากนั้นแล้วยังระบุไว้ว่าแม่หม้ายและลูกกำพร้าเป็นบุคคลที่อยู่ในส่วนหนึ่งของผู้มีสิทธิ์จะได้รับชะกาต สำหรับลูกกำพร้าที่มีสมบัติ พระองค์ก็ได้ทรงลงบัญญัติเพื่อปกป้องคุ้มครองทรัพย์สินสมบัติของลูกกำพร้าไว้อย่างรัดกุม และได้ทรงบอกถึงโทษทัณฑ์ไว้อย่างรุนแรง (เศาวนี 2535; 358-360) นอกจากนั้นในเล่มเดียวกันนี้ยังกล่าวถึงว่า ในประเทศไทย มีหลายองค์กรที่จัดตั้งขึ้นเพื่อดำเนินการให้ความช่วยเหลือซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นกองทุนการศึกษา

บรรณานุกรม

หนังสือทั่วไปเกี่ยวกับหลักคำสอน

การีม อับดุลเลาะฮ์. (มปป.) *คู่มือมุสลิมเบื้องต้น*. (ตามแนวทางสุนนะห์วัญมาอะห์. กรุงเทพฯ: ส.วงศ์เสงี่ยม.

ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์. “อิสลามในสังคมไทย”. ใน มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช สาขาวิชาศิลปศาสตร์ เอกสารการสอนชุดวิชาความเชื่อและศาสนาในสังคมไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สุโขทัยธรรมาธิราช.

ดำรงค์ แวอาลี. (บรรณาธิการ). (2547). *การดูแลผู้ป่วยระยะสุดท้ายตามแนวทางอิสลาม*. กรุงเทพฯ: สมาคมจันทร์เสี้ยวการแพทย์และสาธารณสุข.

บรรจง ปินกาชัน. (2541). *จรรยาบรรณในอิสลาม*. กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสืออิสลาม.

มุฮัมมัดอาลี อัล-ฮาซิมี่. *มุสลิมในอุดมคติ*. แปลโดย กิติมา อมรทัต. จากต้นฉบับภาษาอังกฤษของ นาสิรุদ্ดิน อัล-ค็อฏฏอน. กรุงเทพฯ: บริษัทมีเดียเทค จำกัด.

เมธา วาดีเจริญ. (มปป.). *ความรู้เกี่ยวกับศาสนา ประเพณี และวัฒนธรรมไทยมุสลิมภาคใต้*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สูตรไพศาล.

เสาวนีย์ จิตหมวด. (2535). *วัฒนธรรมอิสลาม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ทางนำ.

เสาวนีย์ รุจีระอัมพร จิตต์หมวด. (2522). *วัฒนธรรมอิสลาม*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญผล.

อัชราฟ มिरซา กุลาม อะห์มัด แห่งคาเดียน. (2539). *ปรัชญาแห่งคำสอนของศาสนาอิสลาม*. แปลโดย สฟีลา เฟลคเนอร์. สงขลา: สมาคมอะห์มาดียามุสลิม ประเทศเยอรมันนี.

อาคิส พัทธกะคุมพล. “ชีวิต ความเจ็บป่วย และความตาย”. ใน *ลักษณะ ชาญเวช (บรรณาธิการ)*. (2545). *การดูแลผู้ป่วยระยะสุดท้าย*. สงขลา: คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

อุซตาซ อยาตุลลอฮ์ ฮูเซน มะซอฮีรี. (2547). *มะอาด: การคืนสู่ชีวิตใหม่ในโลกหน้า*. กรุงเทพฯ: สถาบันส่งเสริมการศึกษาและวิจัยเกี่ยวกับอิสลาม

งานวิจัยและวิทยานิพนธ์

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ วรรณญา เพ็ชรคง และชาติชาย มุกสง (2547). “มุสลิม ราชการ และการแพทย์: พลวัตของอำนาจ ชาติพันธุ์และพหุลักษณะทางการแพทย์ในชุมชนอิสลาม”. หนังสือรวมบทความจากการประชุมประจำปีทางมานุษยวิทยาครั้งที่ 2 ชาติและชาติพันธุ์วิถีชีวิตและความหลากหลายทางชาติพันธุ์ในโลกปัจจุบัน. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.

ฉวีวรรณ วรรณประเสริฐ ทรัพย์ศ ราชิมมูลา และมานพ จิตต์ภูษา. (2524). *ประเพณีที่ช่วยส่งเสริมการผสมผสานทางสังคมระหว่างชาวไทยพุทธกับชาวไทยมุสลิม*. วิทยานิพนธ์ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี.

- นิรันดร์ ชันวิธิ. (2542). การศึกษาเปรียบเทียบความเชื่อและการปฏิบัติทางศาสนาของชาวมุสลิมใน
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาศาสนาเปรียบเทียบ
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ประพนธ์ เรืองณรงค์. (2527). สมบัติไทยมุสลิมภาคใต้ การศึกษาคติชาวบ้านไทยมุสลิม จังหวัด
ปัตตานี ยะลา และนราธิวาส. ปัตตานี: มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี.
- พิทยา บุษรรัตน์ และคณะ. (2544). เกาะปันหยี: เจริญกรรมกลางน้ำ การศึกษาโครงสร้างและพลวัต
วัฒนธรรมและวัฒนธรรมการบริโภคของชาวมุสลิมบนเกาะปันหยี. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุน
สนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- ภรณ์ หิรัญวรชาติ. (2542). การจัดระเบียบทางเศรษฐกิจของชุมชนชาวประมงบ้านแสนสุข จังหวัด
สงขลา. วิทยานิพนธ์มนุษยวิทยามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- รัชณี ไข่แก้ว. (2545). วิถีชีวิตชาวไทยมุสลิมชุมชนหนองจอก. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
(ไทยศึกษา) มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- วิชาญ ชูช่วย. (2533). สังคมชาวมุสลิมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร
มหาบัณฑิต วิชาเอกไทยคดีศึกษา (เน้นสังคมศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- เอี่ยม ทองดี. (2546). รายงานการวิจัยเรื่องอิสลามกับพัฒนาการของชุมชนมุสลิมในบริเวณลุ่มทะเล
สาบสงขลา พ.ศ. 2542-2542. (กลุ่มโครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเล
สาบสงขลาในรอบร้อยปี). กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (สกว.).